

Р.БАЙЫМБЕТОВА

VII-IX ҒАСЫР ТҮРКІ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ

В этой статье рассматриваются топонимические названия встречающиеся в древнетюркских памятниках VII-IX веков.

Bu makalede, VII-IX. yüzyıllara ait Türk yazılılarındaki yer adlarından söz edilir.

Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде тілдік бірліктердің негізгі тобын топонимдер құрайды. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі жер-су атаулары көне түркілердің тілі мен этникалық мәдениетінің құрамдас бөлігі болғандықтан жалпы адамзат әлеміндегі түркі болмысының көрсеткіші ретінде қарастырылады. Көне түркілердің дүниетанымына, бейнелі ойлау жүйесіне орай жер бедеріне, климаттық жағдайға, тарихи оқиғаларға, аңыздар мен мифтерге, сол жерлерде өсетін өсімдіктерге немесе сол жерлерді мекен ететін жан-жануарлар мен жәндіктерге, аңдар мен құстарға байланысты, басқа да экстралингвистикалық факторларға қатысты қалыптасқан географиялық атаулар әрбір нысанның басты қасиеті мен сипатын көрсететін лингвистикалық бірлік. Табиғатпен етене араласып, көпшенді өмір салтын кешкен көне түркілердің қазіргі ұрпақтарының бірі – қазақ халқының жер-суға ат берудегі ерекше шеберлігі де ата-бабаларынан қалған дәстүр жалғастығының көрінісі. Бұл жөнінде белгілі қазақ ономастары Т.Жанұзақ пен Қ.Рысберген «Жалпы қазақ ат қойып, айдар тағуға шебер халық болған, ат қою процесіне баппен, байыппен қарап қорғаптаған. Ондаған ғасырлар бойы қалыптасқан топонимдік жүйеде шексіз даладағы тіршілік көзі – жер-суға ат қойғанда, ең алдымен практикалық мақсаттағы уәжі, бағдар-ориентир қызметі негіз болса, екінші жағынан, қарашайым қазақтың қиял ұшқырлығына, асқан жоғары поэтикалық қабілеті мен эстетикалық талғамына тәнті боласыз» деген ой айтады. Қазіргі түркі тілдеріндегі жер-су атауларының этно-мәдени астарын ашу семантикалық уәжін, этимологиялық негізін, сөзжасамдық құрылымын, қалыптасу, даму жолдарын зерттеу ең алдымен жалшытүркілік топонимдердегі көне қабаттардың сыр-сипатын айқындап алуды қажет етеді.

Қазіргі түркі халықтарының топонимдерінің көне қабатын құрайтын бірліктерді жинақтап, жүйелеу, лингвистикалық талдау жасау халық жадында сақталған ауыз әдебиеті үлгілеріндегі және бізге жеткен ең көне түркі жазба мұралары тіліндегі жер-су атауларына негізделеді. Түркі өркениетінің теңдесі жоқ құндылығы болып табылатын Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері мәтіндерінде бірнеше елді мекен, тау, орман, өзен-көл атаулары сақталған. Зерттеушілер осы кезге дейін оқылған VII-IX ғасыр түркі мұралары - Орхон, Енисей, Талас-Шу жазбаларында елуден аса географиялық атаулар кездесетінін көрсетеді. Әрине, әлі оқылмаған немесе оқылуында пікір қайшылығы кездесетін көне мәтіндерді зерттеу мәселесінің

толық шешімі табылған жағдайда көне түркілер қолданған географиялық атаулар саны да әлдеқайда толыға түсері анық. VII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінде сақталған топонимдер көне түркілер дүниетанымы мен мәдениетін көрсететін, түркілердің дара болмысын айқындайтын лингвистикалық дерек болып табылады. Түркі жазбаларында кездесетін жер-су атауларының қазіргі қазақ топожүйесінде өзгеріссіз, сол күйінде және бір ғана нысанның аты ретінде қолданылатындары өте сирек. Сондай атаулардың бірі *Ertis* гидронимі. Ертіс өзенінің атауы ескерткіштер мәтнінде бірнеше рет өте ұшырасады, мысалы: Күлтегін жазбасында *Ertis ügüzi keçe joridim* (КТҮ. 37); «Ертіс өзенін кеше жүрдім», Тоникуқ жазбасында *Ertis ügüzüg keçe keltimiz* (Тон. 37,38); «Ертіс өзенін өте келдік»; *Ertis ügüzüg keçigsiz kezdimiz* (Тон. 35) «Ертіс өзенінен өткелсіз өттік». Көне түркі тіліндегі *Ertis* гидронимінің қазақ тілі гидронимдер жүйесінде өзгеріссіз сақталуын өзеннің қазіргі Қазақстан аумағынан өтуіне байланысты ғана емес, қазіргі қазақ тілінің ерекшеліктерін сақтаған көне түркі тайпаларының, яғни қазақ халқының тікелей ата-бабаларының сол дәуірде-ақ Ертіс өзенінің жағалауын бойлай қоныстануымен де түсіндіруге болады. Бұл түркі тайпаларына қатысты айтылатын миграциялық процестер жайлы көзқарастардың жаңсақтығын көрсетеді. *Ertis* лексемасының этимологиясы жайлы да бірізді пікір жоқ, көпшілік зерттеушілердің көзқарастары өзен атауының қалыптасуы біздің заманымызға дейінгі орал-алтай тіл бірлестігі кезеңінен бастау алады дегенге саяды.

Temir qarïŷ, *Teŷiz* т.б. тәрізді топонимдер де қазақ тіліне өзгеріссіз жеткен атаулар қатарында жатады. *Temir қақпа* Батыс Қазақстандағы жер атауы. Қазақ тілі топонимдер жүйесінде құрамында *temir* лексемасы бар басқа да жер-су атаулары кездеседі: *Temirtau* Орталық Қазақстандағы Самарқанд су қоймасының маңындағы кеншілер қаласының атауы. *Teŷiz* Ақмола облысы Қорғалжын аймағындағы ащы көл. Көне түркі жазба мұралары тілінде жиі кездесетін жер-су атаулары қатарында *Toŷu baliŷ*, *Besbaliŷ*, *Böklü*, *Bolču*, *Ezgent qadiz*, *Bajırqu*, *Burŷa*, *Bes kečen*, *Bukegük*, *Birkü*, *Jabiš tokuš*, *jaris jazi*, *Jogro*, *Qara bulaq*, *Qara Jota*, *Kejre*, *Kergün*, *Keŷü Tarman*, *Kögür*, *Kečin*, *Kešdim*, *Altun kapar*, *Tüŷker Sakiš*, *Šokak* т.б. ойконимдерді, *Altun*, *Benlugek*, *Kögmen*, *Ötuken*, *Čugaj* сияқты оронимдерді, *Aqtermel*, *Ani*, *Eduk Qatum*, *Jar ügüz*, *Jinčü*, *Jašil*, *Idil*, *Toŷla*, *Kök öŷig*, *Kem* тәрізді гидронимдерді атауға болады. Мұндай топонимдердің біразы қазір қолданылмайтын көне атаулар болса, бір бөлігі қазір де қолданылатын, бірақ бастапқы мән-мағынасы көмескіленген атаулар, енді бір тобы дыбыстық, морфологиялық, семантикалық заңдылықтар арқылы қазіргі атауларын анықтауға болатын топонимдер. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі атаулардың басым бөлігі қазіргі Қазақстан аумағындағы нысан атауларымен тұлғалық жағынан толық сәйкес келмегенімен сөзжасамдық жүйесі, аталымдық уәжі жағынан сабақтастығы айқын аңғарылады.

Ескерткіштер тілінде түр-түске қатысты лексемалар арқылы жасалған атаулар өте жиі кездеседі. Мысалы, *Qaraköl: Qara költe süjüsdimiz* (КТҮ. 42) «Қаракөлде біз соғыстық», *Qara jota: Qara jotaliqin keçip kelurti* «через Кара Йота пришли они»; *Qara bulaq: begig Qara bulaqıy anı olurmıs* «беги жили там на Кара Булаке». Зерттеуші Е.Керімбаевтың анықтауынша, Қазақстан аумағындағы тек оронимдердің жиырма пайызы түр-түсті білдіретін сын есімдерден тұрады.

Жалпы түркі ономастикасында түр-түске қатысты лексемалар ерекше орын алады. Мұндай атаулар кей жағдайда географиялық нысанның табиғи түсіне қатысты болса, кей жағдайда түр-түсті білдіретін сөздердің сакральды мәніне байланысты да қалыптасады. Түр-түс гаммаларын білдіретін сөздер де кеңістік пен уақытты танудың тілдік бірліктеріне жатады. Түркі дүниесінің тілдік бейнесін мәдени-тілдік феномен тұрғысынан қарастырған профессор Ш.Қ.Жарқынбекова түр-түсті білдіретін сөздердің кеңістік пен уақытты танытудағы ерекшеліктері жайлы «Преобладание чувственных восприятий приводит к ценностному осознанию мира и всех его свойств, в том числе пространственно-временных (красный цвет – это цвет конца лета, белый – ранняя весна, черный – цвет середины зимы, желтый – цвет лета и осени, пастбищ и степей, полных летней жизни), что нашло отражение в языке и активно употребляется в современный период» дей отырып, қазақ тіліндегі уақыт аралығын бейнелейтін мазмұн жинақтаған түр-түске қатысты лексемаларға *қоңыр күз, сары күз, қара күз, қара өзек шақ, қас қарайды* т.б. тәрізді мысалдар келтіреді. Түркілер дүниетанымы бойынша *ақ* лексемасы күн шығысты, оңтүстікті білдірумен қатар барлық жақсылықтың символын белгілейді. Орхон ескерткіштері тілінде *Aqtermel* атты гидроним қолданылады: *Aqtermel keçe oyraqlatdim* «Ақтермелді өте бұйырдым» (Тон. 25). Көне түркілер *Ақтермел* атаған өзен қазіргі Монғолия аумағындағы Хуа-Кем өзені. Гидронимнің екінші компоненті *termel* сөзінің мағынасы белгісіз, көне түркі тілінде *ter(a)* «долина, низина» лексемасы тіркелген. Аталған сөздің «ойпат» мағынасы жалпы түркілік *ter(ān) / ter(en)* «глубокий» сын есімімен «төмендік» семасы бойынша ортақ мазмұн құрайды. *Ақ* сын есімі арқылы жасалған жер-су атаулары қазақ топожүйесінде де өте жиі ұшырасады: *Ақмола* Астана қаласының бұрынғы атауы; *Ақасық* Орталық Қазақстандағы тау; *Ақбас* Баянауыл өңіріндегі сай; *Ақиық* Алматы облысындағы елді мекен; *Ақсұмбе* Қаратаудың бауырындағы қала; *Ақсу* Балқаш көліне құятын өзен атауы т.б. Түр-түсті білдіретін сөздер түркі халықтарының дүниетанымына байланысты көпқырлылығымен ерекшеленеді. Соған орай діни-мифологиялық, қоғамдық-әлеуметтік, табиғат концептілерінің де тілдік репрезентанттары қызметтерін атқара береді. Мысалы қазақ тіліндегі *ақсақал, ақ келін, ақ бөпе, ақ босаға, ақ бесік, ақ отау, ақ өлім*, табиғи құбылыстарға қатысты *ақжауың, ақ боран* т.б.

Ескерткіштер тілі мен қазіргі қазақ тілінде мазмұндық-тұлғалық жағынан сәйкес келетін топонимдердің бірі - *Qara qum: Qara qum asmis Kögürde Kömür tağda jar öduzde üč tuylıy bodınqa* «я пересек Кара-Кумы и Когюра и возле горы Көтюр и реки Яр трехзначенному тюркскому народу» (МЧ. I, II, III). Қазақ тілі топонимдер жүйесіндегі *Қарақұм* Арал теңізінің солтүстік-шығыс жағалауындағы құмды дала. Қазіргі Түркіменстан мемлекетінің аумағында да *Гарагум* атты құмды дала бар, оғыз тобында қалыптасқан тілдік дәстүр бойынша қатаң *қ* дыбысы ұяң *г* дыбысымен айтылады.

Түр-түсті білдіретін *qara* сөзінің қазақ топонимдерінде де кеңінен қолданылатыны белгілі: *Қарақыр* Оңтүстік Қазақстандағы елді мекен; *Қараой* Алматы, *Қарағанды* облыстарындағы жердің аты; *Қарасор* Қарағанды облысындағы көл атауы; *Қаратау* Жетісудағы тау, Маңғыстау аймағындағы жота аты; *Қаратау* Алматы облысындағы өзен; *Қараауыл* Шығыс Қазақстандағы өзен және елді мекен атауы. Қазақ дүние танымы бойынша *қара* лексемасының түр-түстен басқа «қасиетті, ұлы» мағыналары да қолданылатыны белгілі: *қара шаңырақ* т.б. *Қара* сөзінің сакральды-бейнелі мәні жер-су атауларына да арқау болғанын байқаймыз, мысалы: *Қарабалық* Солтүстік Қазақстандағы елді мекен. Зерттеушілер онимнің құрамындағы *қара* сөзі түр-түске қатысты емес, «үлкен, ірі, зор» мәнінде қолданылғанын, ал екінші сыңары «қала» мәніндегі көнетүркілік *balıq* сөзі екенін айтады. *Қара теңіз*, *Қаратау*, *Қара Ертіс* атауларының құрамындағы *қара* сын есімі де осы мәнді береді.

Қорыта айтқанда, ескерткіштер тіліндегі топонимикалық атаулар сақтап қалған мағлұматты таратып, аталымның тарихи-тілдік факторларын, семантикалық уәжін бүгінгі ұрпақ санасына сіңіру қазіргі түркі халықтарының ұлттық санасын жаңғыртуға ықпал ететін рухани-тәрбиелік мәні бар өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ескеева М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. - Алматы: Арыс, 2007.
2. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. - Алматы: Ана тілі, 1995.
3. Айдаров Ғ. Тоникүк ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. - Алматы: Қазақстан, 2000.
4. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. - Астана: Күлтегін, 2003.
5. Керімбаев Е.А. Лексико-семантическая типология оронимия Казахстана: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1988.
6. Жарқынбекова Ш.Қ. Тюркская языковая картина мира: осмысление культурно-языковых феноменов // Еуразияшылдық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. - Астана: ІС-Сервис, 2009.

REZUME

R.BAYIMBETOVA (Turkistan) NAMES OF PLACES IN TURKIC WRITINGS IN VII-IX CENTURIES

This article tells about names of places in Turkic writings in VII-IX centuries.